

Toldi Éva

"mi meghalni mindnyájan / úgyis téves csatatéren"

„Nekem már csak az elmúláshoz van hallásom, elhiheted. Ahhoz, hogy a Vajdaság nincs többé. Maga alá temette Jugoszlávia szétrobbanásának peryéje... Mintha előfutára lettem volna ennek az egésznek. Nincs is több szavam.”
(Juhász Erzsébet)

Kormányeltörésben – Domonkos István nevének hallatán legelőször ez a vers jut eszembe, s nyilván ezzel nem vagyok egyedül, egy olyan mű, amelyről túlzás nélkül állíthatom: a vajdasági magyar irodalom legnagyobb verse. Léters, amely olvasóját egzisztenciálisan érinti meg, amelyhez újra és újra vissza lehet, érdemes térni. Azt is megkockáztatnám: sokkal mélyebben hat ma, mint keletkezésének idején, 1971-ben.

A Symposion-nemzedék költészetén nőtem fel, pontosabban Domonkos István és Tolnai Ottó költészetén. Az én nemzedékem, a hatvanas évek elején születettek, már nem döbrent meg a radikálisan megújított költői beszéden, nem gondoltuk avantgárd halandzsának, mint környezetünkben az idősebb nemzedék tagjai közül oly sokan, hanem értettük ezt a versbeszédet. Alig akadt olyan szépreményű költőpalánta ismerősöm, aki ne őket bálványozta volna, aki előtt ne az ő költészetük lett volna a mérce, a hasonulni vágyás határtalan volt. A szabad vers a Vajdaságban a hetvenes évek végére a költészet anyanyelve lett.

Ehhez a légkörhöz a hetvenes években hozzátartoztak az író-olvasó találkozók is, amelyeken Domonkos István gitárkísérettel énekelte verseit, vagy éppen parlándóban adta elő őket. Népszerűségét jelezte, hogy lemeze is megjelent. Kiváló muzsikოს van, évekig az Újvidéki Rádió dzsessz-zenészeként dolgozott, a zeneiskolában harsona szakot fejezett be, és évekig muzsikált nyaranta az Adriai-tenger partján levő szállodákban. A jó zenei hallás a versekből is kihallható. Domonkos István szabad verseinek ritmusa van, s ő az, aki „trubadúrköltészetében”, szabad verseiben alkalmazta a rímet. Kuplé című verse, amelyben Vergilius anyját szólítja meg, rímeléstechnika szempontjából kultuszverse a jugoszláviai magyar irodalomnak. Sziveri János kései verseinek eredőit is itt kell keresnünk, aki még tovább ment a rímelésben, a kírimeket különösen kedvelte, a szavakat elemeire bontotta, tőle tanulta meg az átlagos vajdasági olvasó, hogy nincs a magyar nyelvnek olyan szava, amelyet ne lehetne szét- vagy összeszerelni, értelmes vagy félig értelmes állószókat komponálni belőlük.

A magyar költészetben többek között Parti Nagy Lajos vállalta föl a *Kormányeltörésben* jelentőségét. Az Egyetlen verseink című, 1991-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadásában megjelent, a nagyközönségnek szánt gyűjteményben saját verse mellé ő ezt választotta, s ő az, akinek a versei a legtöbb rokonságot mutatják a Symposion-nemzedék költészetével. Mintegy legitimizálva azt a hallgatólagos vélekedést, ha egyetlen verset kellene választani a jugoszláviai magyar irodalomból, az mindenképpen ez a költemény lenne. Felismerték a vers jelentőségét már megjelenésekor, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy óriásposzteron is megjelent, amikor a posztertapétázásnak is hőskora volt.

Majdnem harmincéves Domonkos István verse, s a harminc év alatt erősödött, jelentései gazdagodtak, aktuálisabb, maibb, mint valaha.

A versnek több idősíkja van. Az egyik a címbe emelt szó korát idézi fel, a Balassi Bálint verséből vett szó idejét villantja fel, a másikat mottók, a Közgazdasági kislexikonból kölcsönzött marxista szócikkek sora idézi, s ha egykor legfeljebb burkoltan ironikus lehetett az izzasztó rendszerek és a proletariátus marxista-leninista definíciójának idézése, ma már maróan szarkasztikus éle van. De létezik egy harmadik időzóna is, a szöveg keletkezése óta eltelt idő, ami lehetővé teszi, hogy minduntalan, minden helyzetre előhúzhassuk a vers két sorát: „mi meghalni mindnyájan / úgyis téves csatatéren”. Bántóan a közhelyek szintjére degradálva a verset, direkt módon megfeleltetve a mai valóságnak. Ugyancsak nagyot fordult velünk a világ, láttuk realitásként megtestesülni a vers másik abszurd képét is: „koponyánkból a habverő / nyele kiáll”, a körülmények rímelenk ezekre a sorokra. Ezért mondhatja Balassa Péter *A bolgár kalauz* című kötetében (1996), hogy a *Kormányeltörésben* világköltemény, amely infinitívusi dadogásával rávilágít „a polgárháború eljövételére”.

Annál azonban, hogy direkt referencialitást tulajdonítanánk neki, a vers – s benne e két sor, melyekről el kell ismerni, megkerülhetetlenek – jóval összetettebb.

A *Kormányeltörésben* Domonkos Gastarbeiter-versként írta, Bosnyák István, akinek Domonkos István a verset ajánlotta, a *Szókáció II.* című kötetében így értelmezi a verset: „S az ilyennek látott »korszerű« lét, az embert továbbra is száműző »világ« negatív élményére költünk, természetesen, képtelen valamiféle »prófétikus« gyógyírt találni.

Ez különösen a nagy ellen-poémában nyilvánvaló: a távlatok, a célok, új horizontok teljes hiánya, a mozgalmi ideológiák, történelemcsináló tanok meddősége üli meg az elszemélytelenedett, a bábeli zűrzavarban nyelvét, szociális hovatartozását és történelmi létét egészében elveszített gazdasági emigráns tudatát. S ennek következtében mindennemű mai mozgalmiság pusztá esztétikai játéknak, a társadalmi küzdelmek amolyan mű-harcoknak, a forradalom-kísérletek tömegszórakoztatási rituálénak bizonyulnak a nagyvers ellen-hőse számára. A bábelien nyelvnélküli emigráns közvetlen kinyilatkoztatásai mellett a meddőnek bizonyult politikai mozgalmiság elutasításának a refrén a közvetett eszköze: »meghalni mindnyájan / úgyis téves csatatéren«...” 1982-ben tehát a mottókhöz lehetett mérni a verset: a Közgazdasági kislexikon marxista definíciójához.

Bányai János a *Könyv és kritika* című kötetében (1973) azt emeli ki, hogy mint minden Domonkos-vers, „a *Kormányeltörésben* is történet, de a történetnek egy tiszta és időtlen formája, melyet a főnévi igenév személytelen és időtlen jelentése határoz meg. A történet ebben a versben a közvetlen beszéd és az általánosítás, az elvonatkoztatás formája. A vers a történeliség és a létezésiség szélső pontjai között vergődik, jelezve az értékek, a világ széthullását, az ember elidegenedését önmagától.” És hozzáteszi: „Domonkos István azokról a dolgokról is beszél, amelyekről egyébként hallgatnak.”

A versnek valóban központi kérdése, hogy ki beszél, ki a lírai én, és mi a vershelyzet. A „gazdasági emigráns” azt állítja magáról, hogy „nyolc elemi kijárva / csinálni külföld buli”, aminek látszólag ellentmond, hogy „marcuse sarthe godard” is látókörében van. A párhuzam arról szól, hogy nyelvének kopását vagy cseréjét idegen környezetben a kétkezi munkás éppúgy nem ússza meg, mint az értelmiségi. Nemrégiben alkalmam volt olyan egyetemi hallgatókkal beszélgetni a versről, akik nem tudtak semmit a vers keletkezésének körülményeiről, s ők is megerősítették: a vers második sora – „én nem tudni magyar” – nem olyan beszélőt állít elénk, aki most tanulja idegen nyelvként a magyart, hanem egy olyan magyar embert, aki elfelejtette anyanyelvét. Ezt erősítik meg a tipikusan

magyarként felfogott ételek – „kofferban szalonna / két kiló kenyér” –, valamint a versben megtalálható ritka, választékos kifejezések.

A hetvenes évek legelején nem véletlenül olvasták Gastarbeiter-versként, a vershős valahol az otthontól távol kallódik, s ott éli meg azt a zűrzavart, amelyről a vers tudósít, ott éli meg idegenségét. A mai versértelmezésekben teljesen háttérbe szorult a vers vendégmunkás-alaphelyzete. Az itthoni otthontalanságműve verse lett a *Kormányeltörésben*, a hazájukban hazátlanok közérzete, a sehol otthon nem levés dokumentuma. Legjelentékeltenebb sorai is másként hangzanak ma, más az akusztikájuk, mint amikor először olvastam őket: „nem merni lehunyni szem / hallani egér kapar”.

Kisebbségi léthelyzetünk verse a *Kormányeltörésben*. Annak ellenére, hogy sehol sem olvasom benne: kisebbség, nemzetiség. Ilyen szempontból mára szinte közhelyesen aktualizálható. Természetes, hogy nemcsak önértékei miatt olvassuk, hanem magunkat is olvashatjuk benne.

A nyelv elvesztésének, és azzal együtt az identitás elvesztésének a verse a *Kormányeltörésben*. S a sokszor idézett két sorban sem a konkrét, mai csatatér értendő, hanem a mindenkori csatateretek, évszázadunk mindig téves csataterai – ha egyáltalán vannak értelmes csatateretek. Egyvalami azonban bizonyos, s ez telíti kisebbségi létérzéssel is egyúttal a verset: az „úgyis”. Az „úgyis” a beletörődés szava, a „nem lehet másként” kifejezése, úgyis téves lesz, bárhová megyünk, úgyis belehalunk. Nem a bizonytalanság verse ez, a kijelentések keményen, határozottan kopognak, a vershős története célirányosan vezet az öntudatos „én lenni”-től az úgyis minden mindegy lelkiállapotig, az én teljes elvesztéséig, amikor már „nem gondolni kollektív / nem gondolni privát”. A kisebbségben élés, az idegenbe szakadás csupán az elfogyás elodázása, ez az a kevésbé látványos csatatér, ahol előbb a nyelv vérzik el. Ezért említettem az előzőekben, hogy hiba volna csupán a polgárháború előérzetének minősíteni a „csatatér” említését, ami a tévéhíradók véres képsorait villantja a mai olvasók elé. Mert itt nem csupán a brutális, fizikális térélményről van szó; az identitásvesztés úgyszintén pusztuláshoz vezet.

Ha pusztán a testvérháborút jósolná meg ez a nevezetes, agyonidézett két sor, akkor nyilván megnevezhetné a költő a szemben álló feleket is. Erre azonban nem történik utalás a sorok között sem. Ezt a kérdést tovább árnyalja az a tény, hogy tíz évvel később nagy poémát írt Tito elnök halálának ihletésében, mint jelentős alkotást Bori Imre 1982-ben megjelent jugoszláviai magyar irodalomtörténete is megemlíti. Politikai kényszer nem játszott közre a megírásában. Egy normális világban természetes jelenségnek számított a nyelvi és vallási tarkaság, az írók kommunikációja, nemcsak az országon belül, hanem fordításokon keresztül ablakot nyitva a világirodalom aktuális jelenségei felé.

Ide kapcsolódik *Kormányeltörésben* manapság kevésbé emlegetett dimenziója is: a vers nagyszerűségét akkor érthetjük meg igazán, ha nem tévesztjük szem elől, hogy 1971-ben írta, amikor a jobb élet utáni vágy csábította az embereket Nyugatra, a nagyobb egzisztenciális biztonság reményében. A hetvenes évek eleje gazdasági tekintetben aranykornak számított, és viszonylagos szellemi szabadságot tapasztalhatott éppen Domonkos István nemzedéke azokban az években, amikor a délszláv kultúrák, elsősorban a szerb és a horvát közvetítésével a nyugati irodalom kortárs alkotásaival is megismerkedhettek. Ne feledjük, hogy akkor a jugoszláviai magyarságnak nem az volt az egyetlen lehetséges alternatívája, hogy Magyarországra települjön át. A világútlevel birtokában a szociális előbbrejutás helyzetét a Nyugat szabadon kínálta. Nem a polgárháború előérzete miatt lettek százezren vendégmunkások, majd állampolgárok még a hetvenes években Németországban, Svájcban, Svédországban. Ebből adódik viszont az anyanyelv elvesztésének félelme. A költő ugyanis személyesen tapasztalhatta, miként romlik idegen nyelvi környezetben a magyar nyelvtudás, és ott érezte maga körül annak rémét, hogy nem is olyan sokára, talán már belátható időn belül a saját identitását is fel kell adnia. Svédországba költözése után már nem írt semmit. Pontosíthatnánk ugyan ezt a kijelentést, hogy írt ugyan azóta még egyetlenegy verset, amely színvonalában meg sem közelíti korábbi munkáit. Ennek azonban már nincs jelentősége. Elmúltak végérvényesen a hetvenes évek, s ami megmaradt nekünk: ez a vers, ez a két sor. És az úgyis téves csatateretek.